

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «**Загальна психологія**»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема №27. Проблема волі в психології

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 № 8)

Розробники:

1. Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А. А.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, с.н.с. Мацегора Я. В.

2. Доцент кафедри соціології та психології педагогіки факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Чепіга Л.П.

План лекції

1. Стан проблеми волі в психології. Основні теорії волі 19 столітті.
2. Питання теорії волі в працях І. М. Сеченова. Стан проблеми волі в психології 20 ст. в зарубіжних дослідженнях і в радянській психології.
3. Проблема природи волі в психології.

Рекомендована література:

1. Загальна психологія: [підручник для студ. вищ. навч. закладів] / [О. В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук ін.]; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К. Каравела. 2011. 464 с.
2. Загальна психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 291 с.
3. Іванова О.В. Психологія: вступ до спеціальності : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2016. 180 с.
4. Ільїна М.Л. Загальна психологія: теорія та практикум: навч. посібник / Суми: Унів. кн., 2011. 352 с.
5. Колобич О. П. Загальна психологія. Навчально-методичний посібник. Львів, 2018. 172 с.
6. Максименко С.Д. Загальна психологія. Центр навчальної літератури. 2019. 272 с.
7. Максименко С. Д. [та ін.]. Психологія та педагогіка: підручник К.: Слово, 2012. 584 с.
8. Партико Т.Б. Психологія : підручник. Київ: Ін Юре, 2014. 665 с.
9. Поліщук С.А. Психологічні практики в системі підготовки практичних психологів : навч.-метод. Посібник. Суми: Унів. кн., 2012. 135 с.

Текст лекції

Поняття про волю

Воля - це свідоме регулювання людиною своїх дій і вчинків, вимагають подолання внутрішніх і зовнішніх труднощів.

Склалося два протилежних погляди на природу волі - матеріалістичний та ідеалістичний. Ідеалісти вважають волю духовною силою, не пов'язаною ні з діяльністю мозку, ні з навколишнім середовищем. Вони стверджують, ніби воля є вищий агент нашої свідомості, який покликаний виконувати розпорядчі функції. Воля нікому і нічому не підпорядкована.

Вона вільна. На їхню думку, людина в будь-якому випадку може чинити так, як йому заманеться, не рахуючись ні з чим. Він вільний у своїх діях. Людина робить те, що хоче; як бажає, так і поступає. Все залежить від його вільної волі.

Матеріалістичне розуміння природи волі - воля нарівні з іншими сторонами психіки має матеріальну основу у вигляді нервових мозкових процесів. Неможливо відокремити волю від матерії, мозку. Матеріалісти стверджують, що людина найтіснішим чином пов'язаний з навколишнім середовищем. Без належних зовнішніх умов він не може ні підтримати, ні продовжувати життя.

Воля не є ізольованим властивістю психіки людини. Тому вона повинна розглядатися у зв'язку з іншими сторонами психіки і в першу чергу з пізнанням. Як відомо, пізнання направлено на аналіз і синтез, узагальнення та абстрагування отриманих з навколишнього середовища вражень, знань. Закріплені пам'яттю і перероблені в мисленні, ці знання досить глибоко інформують про те, що оточує нас. Таким чином, воля змістовна. Її зміст укладено в уявленнях і поняттях, якими оперує мислення, уява.

Разом з тим воля - своєрідний пусковий і гальмівний механізм. Вольове регулювання поведінки - це свідоме напрям розумових і фізичних зусиль на досягнення мети чи стримування їх.

Однак між мисленням як пізнанням і волею як свідомим регулюванням поведінки немає тотожності. У житті можна спостерігати людей, які розвивають бурхливу діяльність, виявляють завидну завзятість у прагненні до мети, але сама ця мета незначна, мілка. Більше того, величезні зусилля часто витрачаються даремно, оскільки щось не враховується, не розуміється. Іншими словами, розпоряджатися своєю поведінкою ці люди вміють, а розкривати зв'язки, відносини між явищами, речами, людьми - не завжди. І ті зусилля, які вони витрачають, часто пропадають дарма.

Оцінюючи вольову регуляцію, необхідно завжди пам'ятати її спрямованість, яка може бути колективистической і індивідуалістичної.

Ознаки вольової поведінки

Воля визначається в зв'язку з діяльністю людини і розуміється, як певний рівень її регуляції.

Класифікація дій: 1) мимовільні – виникають при неусвідомлених спонуканнях, мають імпульсивний характер, позбавлені чіткого плану (дії в стані афекту); 2) довільні – передбачають усвідомлення цілі і план дій. Серед довільних виділяють вольові – це свідомі дії, спрямовані на певну ціль і пов'язані із зусиллями, що потрібні для подолання перешкод на шляху до цілі.

Важливо розмежувати волю і мотивацію, яка також регулює і спонукає діяльність. У зарубіжній психології термін воля майже не зустрічається. Вважається, що замість волі існує поняття сили мотивації, міркуючи за схемою: чим сильніша мотивація, тим активніше долає людина перешкоди (Еткінсон). Жан Піаже визначив волю через значущість для людини тих чи інших дій. Якщо прийняти точки зору згаданих авторів, то поняття волі є зайвим, а всю поведінку можна пояснити за допомогою інших термінів. Щоб

довести необхідність існування терміну воля потрібно знайти її специфіку, її характерні особливості, що відрізняють її від інших понять.

Специфічні риси вольової поведінки:

1) За ситуацією. Вольова поведінка виникає при недостатній мотивації до необхідної дії – дитина бажає подивитися телевізор, коли потрібно зробити домашнє завдання.

2) Вольова дія побудована на розумінні необхідності виконання будь-чого для досягнення бажаного, причому необхідна дія зовні не пов'язана з бажанням. Цей зв'язок необхідно уявити (щоб подивитись кінофільм, треба виконати уроки). Виникнення тако-го уявного зв'язку стає зрозумілим, якщо школяр відчуває відповідальність перед батьками і вчителями, воля тісно пов'язана з мораллю і світоглядом.

3) Воля – це довільне створене спонукання до дії. Людина підпорядковує важливішим цілям, всі інші мотиви поведінки, які мають меншу значущість.

Важливою умовою вольової поведінки є усвідомлення свободи здійснення дії, яка можлива при існуванні вибору. Якщо є вибір, то є відповідальність за вибране рішення. Вибір залежить від особистості, її характеру, можливостей, мотивів, рівня інформованості, здатності розбиратись у ситуаціях і передбачати їх розв'язання, а також наслідки прийняття рішення.

Можливість вибору забезпечує усвідомлення особистістю того, що вона сама визначає свою долю.

Власне вольову дію розуміють по-різному:

1) дії на досягнення свідомо поставлених цілей. Вольові дії не відмежовані від широкого класу свідомих дій людини (Смірнов О.М., Леонтьєв);

2) дії, пов'язані з подоланням труднощів (О.В.Запорожець, Д.Б.Ельконін);

3) вольове зусилля є ознакою вольової дії (Корнілов, Селіванов). Для вольового зусилля специфічна напруга, яка є і при стресі. У вольовому зусиллі має місце регульований, свідомий характер напруги.

Вольова дія – це вольове зусилля з напругою мобілізуючого характеру. Для того, щоб подолати у собі небажані спонукання од-ного знання недостатньо. Знання повинно поєднуватись з переживанням необхідності дотриматись норми, виникає зусилля, що пригнічує інші прагнення. Це переконання необхідності робити так, як культурна людина, свідчить про засвоєння людиною правил суспіль-ного життя.

Теорії волі

Розуміння волі як реального чинника поведінки має свою історію. При цьому в поглядах на природу цього психічного явища можна виділити два аспекти: філософсько-етичний і природничо-науковий.

Стародавні філософи розглядали цілеспрямоване або усвідомлена поведінка людини з позиції його відповідності загальноприйнятим нормам. В античному світі насамперед зізнавався ідеал мудреця, тому античні філософи вважали, що правила поведінки людини повинні відповідати розумним засадам природи і життя, правилам логіки. Так, за Арістотелем, природа волі виражається у формуванні логічного висновку.

У часи Середньовіччя проблема волі практично не існувала в якості самостійної проблеми. Людина розглядалася середньовічними філософами як виключно пасивне начало, як «поле», на якому зустрічаються зовнішні сили. Поняття волі в часи Середньовіччя більшою мірою пов'язувалося з якимись вищими силами.

Можна вважати, що проблема волі як самостійна наукова проблема виникла одночасно з постановкою проблеми особистості. Це відбулося в епоху Відродження, коли за людиною стало визнаватися право на творчість і навіть на помилку. Наприклад, стало панувати думка про те, що, тільки відхилившись від норми, виділившись із загальної маси людей, людина могла стати особистістю. При цьому головною цінністю особистості було прийнято вважати свободу волі. В епоху ж Відродження свобода волі взагалі стала зводитися в ранг абсолюту.

Надалі абсолютизація свободи волі призвела до виникнення світогляду екзистенціалізму - «філософії існування». Екзистенціалізм (М. Хайдеггер, К. Ясперс, Ж. П. Сартр, А. Камю та ін) розглядає свободу як абсолютно вільну волю, не обумовлену жодними зовнішніми соціальними обставинами. Вихідний пункт цієї концепції - абстрактний людина, взятий поза громадських зв'язків і відносин, поза соціально-культурного середовища. Людина вільна і ні за що не може відповідати. Будь-яка норма виступає для нього як придушення його вільної волі.

Одна з перших природничо-наукових трактувань волі належить І.П. Павлову, який розглядав її як «інстинкт свободи», як прояв активності живого організму, коли він зустрічається з перешкодами, що обмежують цю активність. На думку І.П. Павлова, воля як «інстинкт свободи» виступає не меншим стимулом поведінки, ніж інстинкти голоду і небезпеки. Воля у трактуванні І.П. Павлова рефлексорна за своєю природою, тобто вона проявляється у вигляді відповідної реакції на що впливає стимул. Дане трактування знайшла саме широке поширення серед представників біхевіоризму і отримала підтримку в реактології (К.Н. Корнілов) і рефлексології (В.М. Бехтерев).

Однак в останні десятиліття набирає силу і знаходить все більше число прихильників інша концепція, відповідно до якої поведінка людини розуміється як споконвічно активне, а сама людина розглядається як наділений здатністю до свідомого вибору форми поведінки.

Погляди на теорію волі вітчизняних психологів.

Воля людини виробилась у процесі її суспільно-історичного розвитку, у трудовій діяльності. Живучі й працюючи, люди поступово навчилися ставити перед собою певні цілі й свідомо добиватися їх реалізації. У боротьбі за існування, долаючи труднощі, напружуючи сили чи стримуючись, людина виробила в собі різні якості волі. Чим важливішими були цілі, які ставили люди в житті, чим більше смороду їх усвідомлювали, тим активніше смороду добивалися їх реалізації. Вольову діяльність не можна зводити до активності організму й ототожнювати з нею. Активність властива й тваринам. Вона, задовольняючи свої біологічні споживи, пристосовуючись до розумів життя, тривалий година впливають на навколишню природу, алі це відбувається без будь-якого наміру з їхнього боку. Воля виявляється у своєрідному зусиллі, у внутрішньому напруженні, яку переживає людина, переборюючи внутрішні та зовнішні труднощі, у прагненні до дій або в стримуванні собі.

Людина не лише сприймає і пізнає об'єктивний світ, але й активно на нього впливає. Вона постійно ставить перед собою певні цілі і бореться за їх здійснення.

Здійснюючи цілеспрямовані дії, людина зустрічається з різноманітними перешкодами. Одні з них зв'язані з умовами життя, це об'єктивні перешкоди - протидія інших людей, природні перешкоди, інші - з власними недоліками - небажання роботи, те, що потрібно, пасивність, лїнь, поганий настрій, почуття страху, звичка діяти необдумано, почуття хворобливого самолюбства і т.д. Щоб досягти поставленої мети, людині необхідно мобілізувати свої розумові і фізичні сили на подолання перешкод, тобто проявити вольові зусилля.

Воля людини і виражається в тому, наскільки людина здатна переборювати перешкоди та труднощі на шляху до мети, наскільки вона здатна керувати своєю поведінкою, підпорядковувати свою діяльність певним задачам.

Воля - це психічний процес свідомої цілеспрямованості регуляції людиною своєї діяльності і поведінки з метою досягнення поставлених цілей.

Виходячи з цього, основну одиницю волі - вольову дію, треба розуміти як дію свідому, цілеспрямовану.

У вольових діях людина здійснює свою свідому мету, яка як закон визначає спосіб дій і характер. Учень чи студент, прагнучи успішно вчитися, виявляють ініціативу, напруженість фізичних і розумових сил, переборюють труднощі, що перешкоджають досягненню мети, стримують бажання, які відволікають від діяльності.

Переборення перешкод і труднощів вимагає від людини так званого вольового зусилля - особливого стану нервового напруження, що мобілізує фізичні, інтелектуальні і моральні сили людини. Відомі випадки, коли вольове зусилля затримувало втрату свідомості і навіть смерть. В літературі описаний випадок, коли льотчик "затримав" смерть до посадки літака, а, зробивши посадку, одразу помер. Яскравим прикладом вияву вольового

зусилля є історичний факт. У V ст. до н.е. грецький воїн, пробіг 42 км з містечка Марафон в Афіни і, сповістивши про перемогу греків над персами, упав мертвим. Це в його пам'ять названо в сучасній легкій атлетиці довга дистанція бігу - марафонський біг на 42 км 195 м.

Вольова діяльність - це особлива форма активності людини. Вона полягає в тому, що людина здійснює владу над собою, контролює власні імпульси і в разі необхідності - гальмує їх. Вольову діяльність не можна зводити до активності організму і ототожнювати з нею. Адже активність властива і тваринам. Вони задовольняють свої біологічні потреби, пристосовуючись до умов життя, виявляють тривалий вплив на оточуючу природу, але це відбувається без будь-якого свідомого наміру з їх боку і є чимось випадковим по відношенню до самих тварин. Воля у людини виникла і сформувалася під впливом суспільної трудової діяльності в міру того, як опановуючи закони природи людина перетворювала її своїми планомірними діями.

Воля є детермінованим процесом. Детерміністичне розуміння волі підтверджується фізіологічними дослідженнями Й. Сеченова та Й. Павлова. І. Сеченов вказував, що вольові дії причинно зумовлені зовнішніми подразниками. Усі довільні рухи є відображувальними, тобто рефлекторними. І. Павлов зазначав, що весь механізм вольового руху - це умовний, асоціативний процес, який підпорядковується всім описаним законам вищої нервової діяльності. Він показавши, що довільні дії, які виникають унаслідок внутрішнього зусилля, зумовлюються тим, що рухова ділянка кору головного мозку водночас є сенсорною ділянкою подібно до зорової, слухової тощо. Сліди, залишені в руховій ділянці корі головного мозку попередніми подразниками, активізуючись, можуть стати умовними подразниками для вольових рухів. Механізмом довільних рухів є збудження, що йдуть від кору великих півкуль головного мозку. Кінестетичні клітини кору зв'язуються з усіма клітинами кору, вони є виразниками як зовнішніх впливів, так і внутрішніх процесів організму. Це й стає підставою для довільних рухів. Довільні дії детерміновані, як і всі інші дії людини, алі оскільки вони викликаються слідами в корі головного мозку від попередніх подразнень, те іноді здається, немовби смороду виникають самі по собі, без будь-якої заподій.

Ті, що рухова ділянка кору великих півкуль головного мозку є водночас сенсорною ділянкою, відіграє важливу роль у регуляції вольових дій. П. Анохін вказував, що в процесі вольових дій від виконавчого апарату до кору головного мозку надходить інформація про характер дій (зворотна аферентація), де вона порівнюється з образом запланованої дії, випереджаючи її результати. Це порівняння виконуваної дії з її образом, яку П. Анохін назвавши акцептором дії, сприяє уточненню рефлекторного акту відповідно до того, чого прагне людина.

Теорії волі

З історії психології відомо, що поняття "волі" було введено як пояснювальне поняття. Воно мало пояснити зародження дії, що заснована не тільки на бажаннях людини, а й на розумовому рішенні про її здійснення. Інтенсивна розробка уявлень про волю розпочинається тільки в XVII ст. і у наш час характеризується наявністю декількох підходів до вивчення природи волі.

Воля як довільна мотивація.

В межах цієї течії заслуговує на увагу інтелектуалістична теорія волі (Мейман). Згідно з цією теорією джерела волі - в уявленнях людини, які є необхідною складовою всіх психічних процесів. Свідомість людини сповнена уявленнями різної складності. Кожне з цих уявлень бореться за своє переважне становище у свідомості. Перемагають найбільш чіткі і ясні уявлення, які й дають початок вольовим процесом. Вольові прагнення виникають в процесі боротьби уявлень. Таким чином, уявлення, відіграють роль мотиву вольової дії. Головне у волі - зв'язок, який встановлюється між уявленням і самою дією. Воля розвивається в процесі переходу мотиву в дію. Отже, виховання волі - закріплення шляхом повторних вправ асоціативних зв'язків, між уявленнями і діями.

До мотиваційного підходу в дослідженні волі належать уявлення про волю як здатність до свідомого умисного подолання перешкод. Якщо мотивація є лише чинником, ініціатором дії, то існування перешкод на шляху до виконання дії та умисне їх подолання стає формуючим чинником вольового акту. Так, одну з однак волі - подолання перешкод, розглядають Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн.

Загалом в усіх варіантах мотиваційного підходу наголошується саме на спонукальній функції волі, тобто акцентується мотиваційна її складова.

Воля як "вільний вибір" (У.Вундт, У. Джемс). Воля - це самостійний процес, що починається з ідеї про ті рухи, які збирається виконати людина. Думка сама або собі містить силу, що може ініціювати поведінку людини. У. Джемс вважав основною функцією волі прийняття рішення при наявності в свідомості одночасно двох або більше ідей руху. Таким чином, основа волі - "моторні ідеї" (не дії), які створюють процес "воління" - самостійний психічний процес, який виробляє стійке прагнення людини. Тому вольове зусилля виявляється в спрямуванні людиною своєї свідомості на непривабливий, але потрібний об'єкт і зосередженні на ньому уваги. Таким чином, основа свідомості - прагнення і потяги, що спонукають людину до дії. А уявлення і почуття виникають із вольового начала. Волю як вибір одного із декількох спонукань або як розв'язання конфлікту мотивів розглядали Т. Челпанов, Ф. Лерш, В. Франкл, Л. Виготський.

Емоційна теорія (Рібо). Єдина причина вольового акту - почуття.

В основі вольової діяльності лежить прагнення відчувати або продовжити задоволення і уникнути страждання. Дії людини викликаються емоціями, які людина переживає в даний момент. Вольові прагнення виникають не там, де

для людини все байдуже, а там, де оточення, думки і ідеї викликають почуття, що робить ці ідеї або привабливими або відштовхуючими. Отже, воля - явище вторинного порядку по відношенню до емоцій, почуттів.

Волюнтаристська теорія визначає волю особливою, надприродною силою. Згідно із вченням волюнтаризму, вольові акти нічим не визначаються, але самі визначають перебіг психічних процесів. Німецькі філософи А. Шопенгауер та Е. Гартман визначили волю космічною силою, сліпим та несвідомим першопринципом, від якого беруть початок усі психічні прояви людини. Свідомість та інтелект є, за Шопенгауером, вторинними проявами волі.

Воля цілком вільна не залежна від мотивів і зовнішніх впливів, це самопричина поведінки. Воля до панування - першопричина всього, це саме життя, а якщо це міф, то і життя - міф. У Всесвіті існує єдина світова воля, яка цілком вільна у всіх своїх проявах; вона нічим не обмежена і тому могутня. У людини є універсальна воля, яка представлена їй у власному характері. Він даний людини від народження - незмінний і загалом непізнавальний. Воля - самостійна сила душі (нічим не зумовлена і ніким не пізнана), що здатна до вільного вибору. Воля - найвищий, загальний принцип буття.